

Universität Potsdam

Diether Hopf

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

First published in:

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ : ΦΛΩΡΙΝΑ 29-31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1993 = Die Griechen in der Diaspora und ihre griechische Erziehung : Florina 29.-31. Oktober 1993. - ΑΘΗΝΑ : ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, 1995, Σ. 118-135

Postprint published at the Institutional Repository of the Potsdam University:

In: Postprints der Universität Potsdam

Humanwissenschaftliche Reihe ; 192

<http://opus.kobv.de/ubp/volltexte/2010/4580/>

<http://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:kobv:517-opus-45807>

Postprints der Universität Potsdam

Humanwissenschaftliche Reihe ; 192

D. HOPF

(Μετάφραση: Α. Καψάλης-Π. Ξωχέλλης)

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Εισαγωγή

Αρχικά ήθελα να σας δώσω μια εικόνα της εκπαιδευτικής κατάστασης των παιδιών Ελλήνων μεταναστών μόνον στη Γερμανία και να μιλήσω από τη μια πλευρά για την θέση τους στο κανονικό γερμανικό σχολείο και από την άλλη για την κατάστασή τους όσον αφορά την διδασκαλία στα ελληνικά (δηλ. για την διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, για ελληνικές τάξεις ή και ελληνικά σχολεία). Νεότερες έρευνες ωστόσο επιτρέπουν να δει κανείς το θέμα πιο γενικά. Γιατί για πρώτη φορά μπορεί να μιλήσει κανείς θεμελιωμένα σχετικά με το τι σημαίνει για την εκπαίδευση των παιδιών αυτών η μετανάστευση, και μάλιστα όχι μόνον στην ξενιτιά αλλά και μετά την παλιννόσθησή τους στην πατρίδα. Επειδή για την μεγαλύτερη πλειοψηφία των Ελλήνων μεταναστών ισχύει ότι ύστερα από μια σύντομη ή μεγαλύτερη περίοδο θα γυρίσουν από την Γερμανία στην Ελλάδα – και μάλιστα όχι ως συνταξιούχοι, αλλά τις περισσότερες φορές μαζί με την οικογένεια και τα παιδιά –, έχει ιδιαίτερη σημασία να πάρει κανείς υπόψη του τόσο την κατάσταση μετά την παλιννόσθησή τους όσο και εκείνη κατά την περίοδο της ξενιτιάς. Το κύριο ερώτημα λοιπόν είναι ποιες σχολικές επιπτώσεις έχει στα παιδιά των μεταναστών τόσο η μετανάστευση όσο και η παλιννόσθηση.

Θα διαιρέσω την εισήγησή μου σε δύο μέρη και θα μιλήσω:

1. Για την κατάσταση των Ελληνοπαίδων στην ΟΔΓ
2. Για την κατάσταση των παιδιών αυτών μετά την παλιννόσθηση στην Ελλάδα.

Το καθένα από τα δύο αυτά μέρη θα υποδιαιρέσω επίσης σε δύο ενότητες και θα μιλήσω:

- από τη μια για την κατάσταση στο κανονικό σχολείο και
- από την άλλη για την κατάσταση στο συμπληρωματικό σχολείο, δηλ. για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, για τις ελληνικές τάξεις και τα ελληνικά σχολεία στην ΟΔΓ και αντίστοιχα για τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες μετά την παλιννόστηση, δηλ. τις τάξεις υποδοχής, τα φροντιστηριακά τμήματα και τα σχολεία παλιννοστούτων.

Η παρουσίαση θα είναι αναγκαστικά διαγραμματική και θα περιοριστεί στα πιο σημαντικά ερευνητικά δεδομένα. Περισσότερα μπορεί να βρει κανείς σε σχετικές δημοσιεύσεις μου ή μπορώ να συμπληρώσω, εφόσον μου ζητηθεί.

Γενικά θα στηριχθώ σε δεδομένα τα οποία έχω συλλέξει πριν από την επανένωση της Γερμανίας το 1989. Γιατί από τότε έχουν αλλάξει ριζικά τα ποσοστά στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ), αφού οι αριθμοί αναφέρονται πλέον σε όλη τη Γερμανία και όχι μόνον στην πρώην Δυτική. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι έχει αλλάξει ουσιαστικά η συμπεριφορά των Ελλήνων στα παλιά ομοσπονδιακά κρατίδια και στα σχολεία τους.

Αφετηρία

α. Ελληνική μετανάστευση γενικά

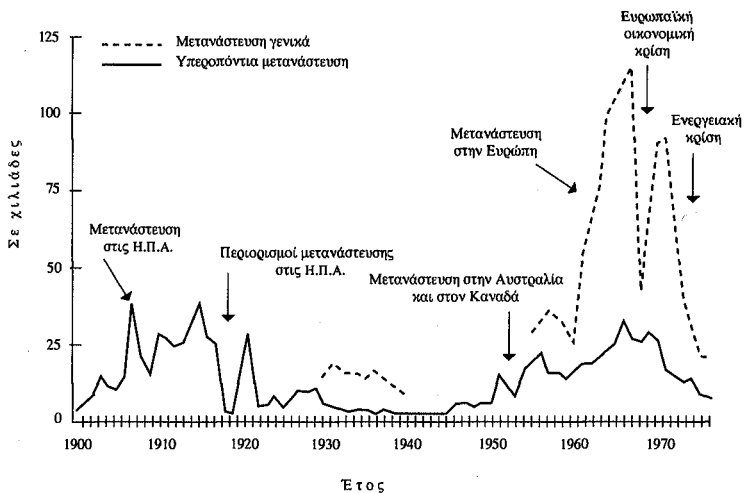
Η μετανάστευση των Ελλήνων σε διάφορες χώρες της γης στα τελευταία 100 χρόνια είναι πολύ μεγάλη. Ποσοτικά βέβαια δεν είχε ποτέ τα μεγέθη που πήρε στις δεκαετίες '60 και '70. Και είναι γνωστό ότι το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών μετακινήθηκε προς την ΟΔΓ.

Η Γερμανία λοιπόν είναι, σύμφωνα και με τα δεδομένα της ΕΣΥΕ, η χώρα προς την οποία κατευθύνεται η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων μεταναστών στα τελευταία 100 χρόνια (βλ. γραφική παράσταση 1).

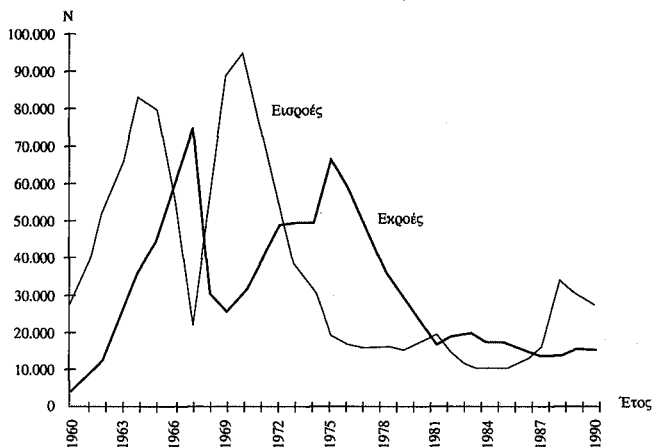
β. Ελληνογερμανική μετανάστευση

Οι μετακινήσεις των Ελλήνων προς την ΟΔΓ και πίσω στην πατρίδα παρουσιάζουν μια εικόνα με πολλές εναλλαγές (βλ. γραφική παράσταση 2).

Από τις τεθλασμένες της γραφικής παράστασης για τις αφίξεις και τις αναχωρήσεις διαπιστώνει κανείς τις επιδράσεις ιδίως οικονομικών και πολιτικών παραγόντων. Π.χ. η οικονομική κρίση του 1967 αντικατοπτρίζεται σε ένα εμφανώς ισχυρό ρεύμα παλιννόστησης και αντίστοιχα ασθενές ρεύμα άφιξης. Τα αποτελέσματα της διακοπής προσέλευσης εργατών τον Νοέμβριο του 1973

Γραφική παράσταση 1. Μετακινήσεις των Ελλήνων σε χιλιάδες 1891 (1900)-1977

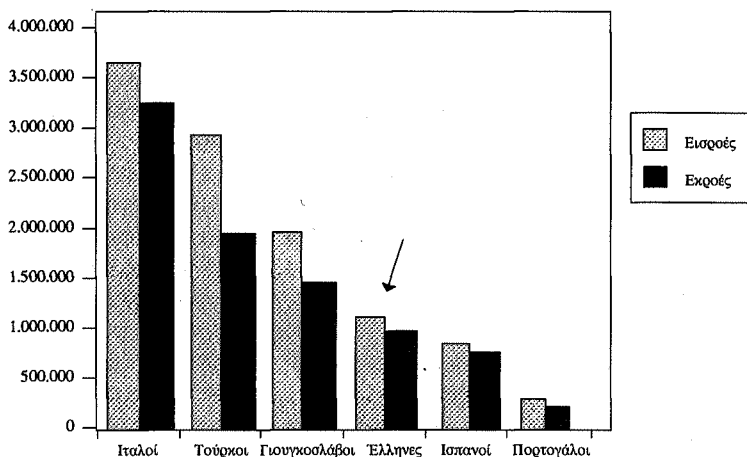
Γραφική παράσταση 2. Μετανάστευση στην ΟΔΓ και επιστροφή στην Ελλάδα (πηγή: Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία)

είναι επίσης ευκρινώς διακριτά. Με την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα (1974) έχουμε ένα ενισχυμένο ρεύμα παλιννόστησης. Τέλος η αύξηση της μετανάστευσης από το 1988 πρέπει να οφείλεται κυρίως στην ελευθερία μετακίνησης μέσα στα όρια της Ενωμένης Ευρώπης από την 1.1.1988.

Και πριν από το 1960 υπήρχαν ασφαλώς Έλληνες που πήγαιναν στη Γερμανία, αυτές όμως οι μετακινήσεις, όπως και οι μετακινήσεις πριν από τον πόλεμο, έπαιζαν ποσοτικά έναν πολύ δύσκολο δευτερεύοντα ρόλο.

Το 86% των Ελλήνων επιστρέφει ύστερα από μικρή ή μεγάλη παραμονή στην ΟΔΓ στην Ελλάδα (κατά μέσον όρο το διάστημα παραμονής είναι 15 με 20 χρόνια). Σε απόλυτους αριθμούς αυτό σημαίνει ότι μέχρι σήμερα έχουν μεταναστεύσει για τη Γερμανία περίπου 1,2 εκατομμύρια Έλληνες και από αυτούς περίπου 1 εκατομμύριο έχει παλιννοστήσει στην Ελλάδα. Αυτό σημαίνει ότι περίπου το 10% του ελληνικού πληθυσμού για μερικά χρόνια ή και δεκαετίες έχει ζήσει στην ΟΔΓ.

Οι Έλληνες ανήκουν στα έθνη με υψηλό ποσοστό μετανάστευσης, όπως προκύπτει και από την επόμενη γραφική παράσταση. Και η παλιννόστηση δεν είναι απλώς ένα όνειρο, αλλά αποτελεί για όλους σχεδόν τους Έλληνες μια πραγματικότητα (βλ. γραφική παράσταση 3).

Γραφική παράσταση 3. Μετανάστευση και παλιννόστηση Ιταλών, Τούρκων, Γιουγκοσλάβων, Ελλήνων, Ισπανών και Πορτογάλων (πηγή: ό.π.)

Από παιδαγωγική σκοπιά θα ήταν, σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, πολύ ελλιπές να ασχοληθεί κανείς μόνον με την σχολική κατάσταση των Ελληνοπαίδων κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην ΟΔΓ. Αν θέλει λοιπόν κανείς να ασχοληθεί με τη βελτίωση της οπωσδήποτε δύσκολης κατάστασής τους, θα πρέπει να εξετάσει επίσης και την κατάστασή τους μετά την παλιννόστηση.

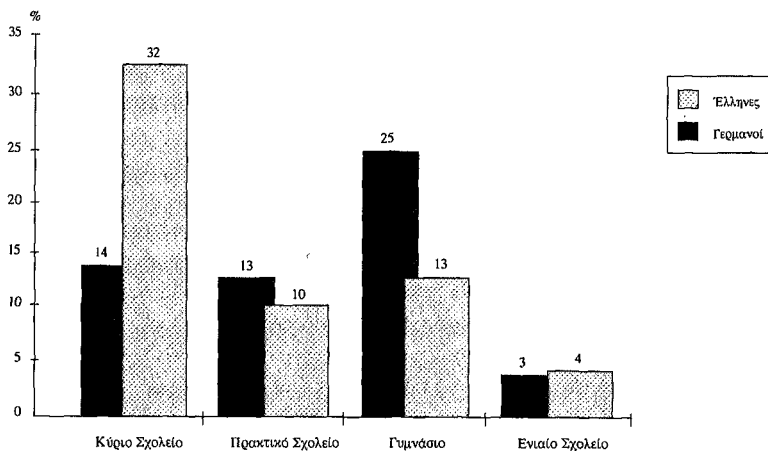
1. Η εκπαιδευτική κατάσταση στην ΟΔΓ

1.1. Η κατάσταση στο κανονικό γερμανικό σχολείο

Εν πρώτοις πρέπει να θυμίσουμε ότι ως προς τους Έλληνες εργάτες που ήρθαν στην ΟΔΓ έχουμε να κάνουμε γενικά με μια θετική επιλογή από τον πληθυσμό προέλευσης, θετική όσον αφορά τις προϋποθέσεις εκπαίδευσης (γενικές και επαγγελματικές), την πρωτοβουλία, τις εκπαιδευτικές προσδοκίες απέναντι στα παιδιά τους κ.ά. Δεν ήταν οι αποτυχημένοι στην πατρίδα τους αυτοί που μετανάστευσαν, για να βρουν την τύχη τους κάπου αλλού. Μπορεί μάλιστα να πει κανείς με σιγουριά ότι τα παιδιά αυτών των μεταναστών, αν έμεναν στην Ελλάδα, θα είχαν γενικά σχολικές επιδόσεις πάνω από το μέσο όρο στο ελληνικό σχολείο και σε ένα μεγάλο ποσοστό θα πήγαιναν στο Πανεπιστήμιο (κάτι παρόμοιο ισχύει εξάλλου και για τα παιδιά των Γιουγκοσλάβων και Τούρκων μεταναστών).

Με την μετανάστευση τα παιδιά των μεταναστών αδικούνται πολλαπλώς και δεν παρουσιάζουν σχολικές επιδόσεις που θα μπορούσαν να είχαν, αν δεν τους επηρέαζε η μετανάστευση. Οι επιδόσεις δηλ. των παιδιών των μεταναστών στην ξενιτιά είναι πολύ χαμηλότερες από τις δυνατότητές τους. Αυτό προκύπτει ήδη από την επόμενη γραφική παράσταση που αναφέρεται γενικά στη σχολική κατάσταση των Ελλήνων μαθητών στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα. Θα πρέπει να σημειώσουμε βέβαια εξαρχής ότι το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα εξακολουθεί να είναι επιλεκτικό (Κύριο Σχολείο, Πρακτικό Σχολείο, Γυμνάσιο). Μπορεί λοιπόν κανείς και χωρίς τεστ σχολικών επιδόσεων να διαπιστώσει από τα ποσοστά και μόνον των μαθητών στους διάφορους σχολικούς τύπους αν υπάρχει ισότητα ευκαιριών εκπαίδευσης (βλ. γραφική παράσταση 4).

Η γραφική παράσταση δείχνει τη μεγάλη σχολική αδικία που υφίστανται τα Ελληνόπουλα ήδη το 1988: Στα πρακτικά Σχολεία (που οδηγούν στο επάγγελμα ή στην επαγγελματική εκπαίδευση) υπεραντιπροσωπεύονται, ενώ αντι-

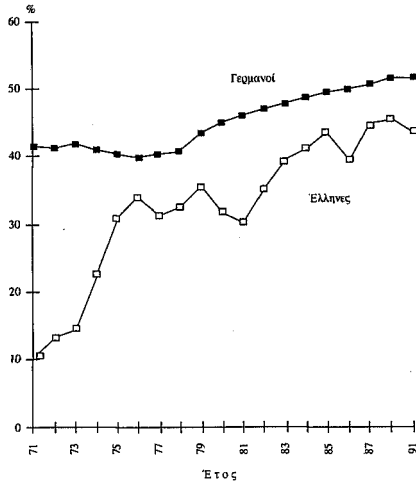
Γραφική παράσταση 4. Γερμανόπουλα και Ελληνόπουλα στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση της ΟΔΓ (σε ποσοστά)

θета υποαντιπροσωπεύονται στα Γυμνάσια (που οδηγούν στα ΑΕΙ). Η γραφική παράσταση δείχνει την εικόνα που ισχύει για τα Ελληνόπουλα. Ανάλογη όμως είναι η εικόνα γενικά για τα παιδιά των αλλοδαπών.

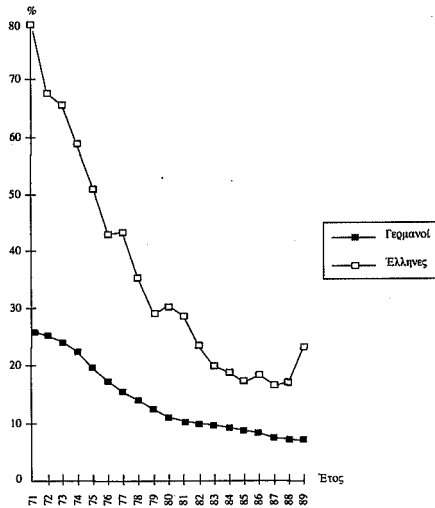
Κατά περιοχές η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι κάτω από ευνοϊκές συνθήκες περιβάλλοντος οι επιδόσεις των Ελλήνων μαθητών φτάνουν τις επιδόσεις των Γερμανών (και σε μερικές περιπτώσεις τις ξεπερνούν). Η επόμενη γραφική παράσταση δείχνει την εξέλιξη της σχολικής φοίτησης των Ελλήνων και Γερμανών μαθητών στα Γυμνάσια και τα Κύρια Σχολεία του Δυτικού Βερολίνου (βλ. γραφικές παραστάσεις 5 και 6).

Οι γραφικές παραστάσεις δίνουν ενδείξεις για τις νοητικές δυνατότητες των Ελλήνων μαθητών αλλά και για τη μέχρι τώρα αδικία τους κατά τη διάρκεια των δεκαετιών. Παρά τις επιτυχίες τους αυτές θα πρέπει να επισημάνει κανείς ότι τα παιδιά αυτά έχουν υποστεί σημαντικές εκπαιδευτικές αδικίες εξαιτίας της μετανάστευσης των γονέων τους. Γιατί ήδη εδώ και 20 χρόνια πρόκειτο για παιδιά με προικισμό πάνω από τον μέσο όρο, που δεν μπόρεσαν όμως να παρουσιάσουν τις αναμενόμενες επιδόσεις.

Ευρήματα όπως αυτά μπορούμε εύκολα να τα γενικεύσουμε. Πέρα από αυτό όμως δείχνουν τη σημασία που έχει το χρονικό σημείο της μετανάστευ-

Γραφική παράσταση 5. Γερμανόπουλα και Ελληνόπουλα σε Γυμνάσια του Βερολίνου 1971-1989 (σε ποσοστά)

Γραφική παράσταση 6. Γερμανόπουλα και Ελληνόπουλα σε Κύρια Σχολεία του Βερολίνου 1971-1989 (σε ποσοστά)

σης και η συνέχεια της φοίτησης στο σχολείο, στα οποία δεν μπορώ να αναφερθώ στα πλαίσια αυτής της εισήγησης. Επισημαίνω απλώς το αυξανόμενο ποσοστό φοίτησης στο Κύριο Σχολείο μετά την εξασφάλιση της ελευθερίας μετακίνησης στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης την 1.1.1988.

1.2 Η κατάσταση διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας στην ΟΔΓ

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην ΟΔΓ οι Έλληνες έχουν επενδύσει πολύ περισσότερες ελπίδες, δυνάμεις και οικονομικά μέσα στη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας από ό,τι άλλες εθνικές ομάδες μεταναστών.

Για τις προϋποθέσεις, την ιστορία, τις μορφές οργάνωσης και τα γενικότερα πλαίσια της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας υπάρχουν πολλές περιγραφικές έρευνες και δημοσιεύσεις, οι οποίες είναι μάλλον πιο γνωστές στην Ελλάδα από ό,τι στην Γερμανία. Ιδιαίτερα οι Δαμανάκης, Γκότοβος και Καναβάκης, αλλά και οι Κουρταλίδης, Καραγιαννίδης, Τσιπλιτάρης, Τελλίδης και Ζωγράφου – για να αναφέρω μόνον τους κυριότερους – έχουν περιγράψει τα κύρια χαρακτηριστικά, την εξέλιξη και τα προβλήματα της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας στην ΟΔΓ. Πέρα από τις δημοσιεύσεις αυτές το Τμήμα Εκπαίδευσης της Ελληνικής Πρεσβείας στη Βόννη συγκεντρώνει επίσης στοιχεία. Αυτό που λείπει είναι κυρίως έρευνες για την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, αν δηλ. πετυχαίνουν πράγματι οι στόχοι που τίθενται. Επειδή υπάρχει πολλή προσιτή βιβλιογραφία στην Ελλάδα, περιορίζομαι σε μερικές μόνον παρατηρήσεις και παραπέμπω στους συγγραφείς και στις υπηρεσίες που ανέφερα.

Γενικά θα πρέπει να έχουμε κατά νου τα παρακάτω σημεία:

– Τα 2/3 περίπου των Ελληνοπαίδων στην ΟΔΓ παίρνουν μέρος σε κάποια μορφή διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, σε μεγαλύτερο ποσοστό οι μαθητές του Δημοτικού, σε μικρότερο οι μαθητές του πρώτου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και σε ασήμαντο ποσοστό οι μαθητές του Λυκείου.

– Υπάρχουν, ανάλογα με το κάθε κρατίδιο, πολύ μεγάλες διαφορές όσον αφορά την προσφορά και τον τρόπο διεξαγωγής της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, π.χ. διδασκαλία που παρέχει το Προξενείο τα απογεύματα κατά Σάββατο (υπό ελληνική διεύθυνση), μορφές ενσωμάτωσης της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας στην υποχρεωτική φοίτηση (υπό γερμανική διεύθυνση) μέχρι και καθαρώς ελληνικά σχολεία με την φροντίδα του ελληνικού κράτους, τα οποία δεν αναγνωρίζονται ως ισότιμα (που υποκαθιστούν τη φοίτηση σε γερμανικό σχολείο), λειτουργούν όμως με αυτό το πνεύμα. Γενικά η ποιικιλία προσφοράς είναι μεγαλύτερη στη Νότια Γερμανία, όπου είναι μεγαλύτερη

και η ανταπόκριση σε αυτό που ζητούν οι Έλληνες γονείς, και μικρότερη στη Βόρεια. Βέβαια με το πέρασμα του χρόνου πολλά πράγματα αλλάζουν, π.χ. στην Βόρεια Ρηνανία - Βεστφαλία.

— Η πιο συχνή μορφή οργάνωσης (στην οποία δηλ. φοιτούν τα μεγαλύτερα ποσοστά παιδιών) είναι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας το απόγευμα. Ακολουθούν τα ιδιωτικά σχολεία (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μαζί). Μητρική γλώσσα το πρωί είναι η επόμενη μορφή. Οι αριθμοί των μαθητών σε δίγλωσσες τάξεις μειώνονται συνεχώς. Μια πολύ διαδεδομένη παλιότερη μορφή, που τώρα όμως βρίσκεται υπό κατάργηση, είναι οι προπαρασκευαστικές τάξεις, μια μορφή που πήρε από τους Έλληνες μια εντελώς διαφορετική εξέλιξη από αυτήν που προοριζόταν, έτσι ώστε οι τάξεις αυτές να εξελιχθούν σε καθαρά ελληνικές τάξεις. Αυτό μάλιστα έγινε όχι μόνον με την ανοχή της γερμανικής πλευράς αλλά σε πολλές περιπτώσεις και με την ενθάρρυνσή της.

— Ανάλογα με τις πολλές οργανωτικές μορφές διαφέρουν και τα περιεχόμενα διδασκαλίας. Το φάσμα ξεκινάει από την προσφορά γλωσσικών, ιστορικών και θρησκευτικών περιεχομένων και φτάνει μέχρι την πλήρη προσφορά του ελληνικού Αναλυτικού Προγράμματος.

— Οι Έλληνες γονείς στην ξενιτιά αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας και την στενή επαφή με την ελληνική κουλτούρα, γιατί οι περισσότεροι από αυτούς ζουν με την επιθυμία αργά ή γρήγορα να γυρίσουν στην πατρίδα. Στη σημασία που αποδίδουν οι Έλληνες γονείς στη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας ανταποκρίνεται το ελληνικό κράτος με την απόσπαση κάθε χρόνο των απαιτούμενων εκπαιδευτικών. Και αποτελεί και αυτό μιαν απόδειξη ότι και το κράτος γενικά αποδίδει ανάλογη σημασία.

Μερικά από τα προβλήματα που προκύπτουν, σε σχέση με τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, είναι τα εξής:

— Η διπλή σχολική φοίτηση οδηγεί σε υπερφόρτωση τα παιδιά, η οποία δεν αντισταθμίζεται με τα πλεονεκτήματα που προσφέρει. Ακόμα και το κυριότερο πλεονέκτημα, η δυνατότητα πρόσβασης σε επαγγέλματα του δημόσιου τομέα που εξασφαλίζει στον κάτοχό του το απολυτήριο που αποκτήθηκε στην Γερμανία, εξαγοράζεται με πολύ υψηλό κόστος.

— Με το παραπάνω σχετίζεται το επιχείρημα ότι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας ανταποκρίνεται κυρίως στα ενδιαφέροντα των γονέων, και ιδιαίτερα στην επιθυμία τους για μια γρήγορη παλιννόστηση, η οποία μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πραγματώνεται καν, και όχι στα ενδιαφέροντα των παιδιών τους.

– Εξάλλου υπάρχουν ενδείξεις για μια σχετικώς πολύ χαμηλή αποτελεσματικότητα της πρόσθετης αυτής διδασκαλίας για τη βελτίωση της μητρικής γλώσσας, ακόμα και όσον αφορά τις επιδόσεις σε αυτήν. Θα επανέλθω παρακάτω στο σημείο αυτό.

Γενικά μπορεί να πει κανείς ότι η καθιέρωση και η διεξαγωγή της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας στην ΟΔΓ αποτελεί ένα αμφισβητούμενης χρησιμότητας παιδαγωγικό μέτρο. Στο μέτρο αυτό αντικατοπτρίζεται η αδιευκρίνιστη κατάσταση των γονέων, οι οποίοι θέλουν γρήγορα να επιστρέψουν στην πατρίδα, στην πραγματικότητα όμως παραμένουν κατά μέσον όρο επί πολύ μεγαλύτερο, αν όχι το μεγαλύτερο, χρονικό διάστημα της ενεργού ζωής τους στην ξενιτιά. Σύμφωνα με τα σχέδια τους αυτά θέλουν να προετοιμάσουν τα παιδιά τους για μια γρήγορη παλιννόστηση, κατά βάση όμως τα μέτρα που παίρνουν οδηγούν σε επιδείνωση της εκπαίδευσης και της προετοιμασίας των παιδιών τους για την ζωή στον τόπο στον οποίο τελικά ζουν (και στον οποίον εν πολλοίς έχουν γεννηθεί).

2. Η σχολική κατάσταση στην Ελλάδα μετά την παλιννόστηση

Οι λόγοι για την παλιννόστηση είναι πολλοί και διάφοροι, ο κυριότερος όμως είναι η επιθυμία για εξασφάλιση μιας καλύτερης εκπαίδευσης των παιδιών. Στην έρευνά του ο Unger διαπίστωσε τα εξής ποσοστά κινήτρων παλιννόστησης: 44% εκπαίδευση των παιδιών, 15% επανασυμβίωση με τα παιδιά που είχαν αφήσει στην Ελλάδα, 15% λόγοι υγείας των ίδιων των γονέων, 9% νοσταλγία, 8% γενικά οικογενειακοί λόγοι (γονείς, γάμοι), 4% επίτευξη των στόχων της μετανάστευσης.

2.1. Η κατάσταση στο κανονικό ελληνικό σχολείο

Τη βάση των παρακάτω δεδομένων αποτελεί μια ευρείας έκτασης εμπειρική έρευνα που έκανα τα τελευταία χρόνια στο Ινστιτούτο Max-Planck για παιδαγωγική έρευνα σε συνεργασία με την κυρία Χρυσή Χατζηχρήστου. Περίπου 1000 μαθητές της πρωτοβάθμιας (Μ.Ο. ηλικίας 11,4) και άλλοι τόσοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Μ.Ο. ηλικίας 14,4) πήραν μέρος. Ο παρακάτω πίνακας περιγράφει τα κυριότερα χαρακτηριστικά των δύο δειγμάτων (βλ. πίνακα 1).

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος

	Σύνολο				Παλινοστούντες				
	N	Ηλικία		Τάξεις	N	% του συνόλου	Γεννηθέντες στο εξωτερικό		Παλινοστούντες από ΟΔΓ (%)
		M.O.	S				N	%	
Δημοτικό Σχολείο	1041	11,4	0,65	5 und 6	116	11,6	107	92,2	66,7
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	862	14,4	0,91	7 bis 10	139	16,1	133	95,7	83,5

Τι συμβαίνει με τους μαθητές μετά την παλιννόστηση στην πατρίδα; Όπως αναφέραμε παραπάνω, το 86% των Ελλήνων μεταναστών επιστρέφει στην πατρίδα. Τα δεδομένα λοιπόν αναφέρονται στην πλειοψηφία των Ελλήνων μεταναστών που κινούνται ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Γερμανία.

Χωρίσαμε τα παλινοστήσαντα παιδιά των δύο δειγμάτων σε δύο υποομάδες, σε παιδιά που παλιννόστησαν νωρίς και σε εκείνα που παλιννόστησαν αργά. Τα πρώτα παλιννόστησαν πριν από 4-5 χρόνια, τα δεύτερα πριν από 2 περίπου χρόνια. Όλα τα παιδιά εξετάστηκαν μεταξύ τους και για αυτό μπορούμε να πούμε πως παρουσιάζουν μεγάλη εγκυρότητα. Για κάθε μαθητή είχαμε επίσης την γνώμη του εκπαιδευτικού με ερωτηματολόγια, με αμοιβαία αξιολόγηση μαθητών και συμμαθητών, καθώς και δεδομένα για την αυτοεικόνα του καθενός. Τέλος οι βαθμοί σε τρία μαθήματα πάρθηκαν επίσης υπόψη.

Οι τέσσερις ομάδες των μαθητών παρουσιάζουν μια διαφορετική μέση ηλικία παλιννόστησης.

- α. μαθητές Δημοτικού που παλιννόστησαν νωρίς (7 χρονών)
- β. μαθητές Δημοτικού που παλιννόστησαν αργά (9 χρονών)
- γ. μαθητές Β/θμιας Εκπ/σης που παλιννόστησαν νωρίς (8,5 χρονών)
- δ. μαθητές Β/θμιας Εκπ/σης που παλιννόστησαν αργά (12 χρονών).

Στη συνέχεια παρουσιάζω μερικά από τα σημαντικότερα ευρήματά μας.

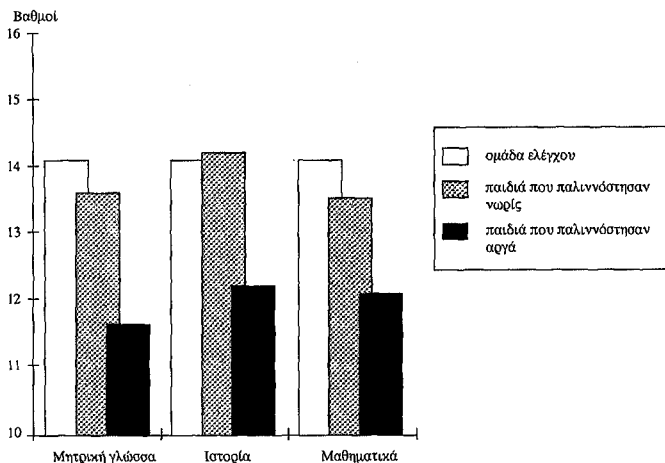
Σχολικές επιδόσεις

Όσον αφορά τις σχολικές επιδόσεις, μόνον η πρώτη ομάδα (των μαθητών Δημοτικού Σχολείου που παλιννόστησαν, όταν ήταν 7 χρονών) δεν παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες μάθησης. Όλοι οι άλλοι μαθητές παρουσίαζαν δυσκολίες μάθησης, οι οποίες θέτουν εν κινδύνω ή και αποκλείουν την εξασφάλιση του απολυτηρίου Δ.Ε. (Λυκείου). Αντίθετα προς τις προσδοκίες, υπάρχουν και ανάμεσα στις ομάδες β και γ, που είχαν σχεδόν την ίδια ηλικία κατά την παλιννόστηση, σημαντικές διαφορές με κυριότερη τις εντονότερες δυσκολίες μάθησης των μεγάλων παιδιών. Από τα δεδομένα αυτά μπορεί κανείς να βγάλει το συμπέρασμα ότι η παλιννόστηση, όταν τα παιδιά του Δημοτικού είναι 9 χρονών, δεν συνοδεύεται από ιδιαίτερα έντονα μειονεκτήματα, αλλά τα μειονεκτήματα αυτά επιδρούν πιο έντονα αργότερα. Για τη σχολική εξέλιξη της ομάδας δ (παλιννόστηση στα 12 χρόνια της ηλικίας) οι προοπτικές είναι πιο δυσοίωνες. Για τα παιδιά της ομάδας αυτής θα πρέπει να δεχθεί κανείς ότι δεν θα έχουν σχεδόν καμιά ευκαιρία να επιτύχουν στις επιλεκτικές εξετάσεις που οδηγούν στα ΑΕΙ. Υποθέτουμε όμως ότι και για ένα μεγάλο μέρος των μαθητών των ομάδων β και γ οι πιθανότητες επιτυχίας είναι πολύ μειωμένες¹.

Η γραφική παράσταση 7 δείχνει τις σχολικές επιδόσεις σε τρία μαθήματα μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: α. που δεν έχουν μεταναστεύσει, β. που έχουν παλιννοστήσει νωρίς και γ. που έχουν παλιννοστήσει αργά.

Στο θέμα «σχολικές επιδόσεις» εντάσσεται και η συμπεριφορά των μαθητών αμέσως πριν από τη μετάβασή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Εδώ προκύπτει εμφανώς μια δυσλειτουργική συμπεριφορά των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου που παλιννόστησαν αργά, η οποία (συμπεριφορά) εκφράζεται ιδιαίτερα κατά την περίοδο αυτή της μετάβασης. Σε αντίθεση προς αυτούς, οι μαθητές που παλιννόστησαν νωρίς οικειοποιήθηκαν, καθώς φαίνεται, τους κανόνες του παιχνιδιού των σχολείων της πατρίδας και συμπεριφέρονται χωρίς προβλήματα ή ακόμα και πολύ επωφελώς για την παραπέρα σχολική τους σταδιοδρομία. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνον από τις χαμηλότερες επιδόσεις των μαθητών που παλιννόστησαν αργά προς το τέλος του Δημο-

1. Στις εξετάσεις αυτές το ποσοστό επιτυχίας είναι περίπου 30%. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις υποβάλλονται οι παλιννοστούντες μαθητές σε ειδικές εξετάσεις για την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο, οι οποίες τους δίνουν όμως μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας. Η πρόσφατη εργασία του Μ. Δαμανάκη (1993) δείχνει όμως ότι ένας μεγάλος αριθμός των φοιτητών που πέτυχαν στις ειδικές αυτές εξετάσεις αποτυγχάνει μέσα στο Πανεπιστήμιο, κάτι που φαίνεται στο υψηλό ποσοστό διαρροών και στην επιμήκυνση της διάρκειας των σπουδών.

Γραφική παράσταση 7. Βαθμοί των «ντόπιων» και των μαθητών που παλιννόστησαν νωρίς και αργά σε τρία μαθήματα

τικού Σχολείου αλλά και από τη διαπιστούμενη από τους εκπαιδευτικούς δυσθυμία απέναντι στο σχολείο, κυρίως όμως από την αρνητική τους συμπεριφορά κατά τη διδασκαλία, η οποία επηρεάζει αρνητικά την σχολική επιτυχία. Συμφωνεί τέλος με τις παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών η αυτοεικόνα των μαθητών, η οποία επιβεβαιώνει το χαμηλό ενδιαφέρον τους για το σχολείο.

Στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαπιστώνεται, πέρα από τις χαμηλές σχολικές επιδόσεις, ότι οι παλιννοστούντες κατά τις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών παρουσιάζουν μια πολύ δυσλειτουργική συμπεριφορά κατά την διδασκαλία. Στην αυτοεκτίμηση οι παλιννοστούντες παρουσιάζουν μια πολύ αρνητική αυτοεικόνα, όσον αφορά τις σχολικές επιδόσεις τους και ιδιαίτερα τις γλωσσικές ικανότητές τους.

Κοινωνιοψυχολογική κατάσταση

Η κοινωνιοψυχολογική κατάσταση των παλιννοστούντων αντιστοιχεί προς εκείνη των σχολικών επιδόσεών τους, καθώς παρουσιάζονται και εδώ τόσο περισσότερα προβλήματα όσο πιο αργά παλιννοστούν οι μαθητές. Δεν μπορούμε ωστόσο να διαπιστώσουμε ποιες είναι οι κυριότερες επιβαρύνσεις των

νωρίς και αργά παλιννοστούντων κατά τύπο σχολείου. Και αν οι επιβαρύνσεις αυτές οδηγούν σε προβλήματα μάθησης και επιδόσεων ή προκύπτουν από αυτά δεν προκύπτει από τα δεδομένα μας. Οποσδήποτε πάντως τα παλιννοστούντα παιδιά έχουν και από την άποψη αυτή να αντιμετωπίσουν μεγαλύτερες δυσκολίες από ό,τι τα παιδιά που δεν έχουν την εμπειρία της μετανάστευσης.

Εξαιτίας της έλλειψης δεδομένων από άλλες σχετικές έρευνες στην Ελλάδα δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε ούτε κατά προσέγγιση την έκταση των δυσκολιών που διαπιστώσαμε. Δεν πρέπει πάντως να ισχύουν οι φόβοι για κοινωνική και προσωπική διάλυση των παλιννοστούντων, που εκφράζονται συχνά, χωρίς όμως και να αποδεικνύονται. Οι συγκρίσεις που κάναμε με βάση τα δεδομένα μας ανάμεσα σε παιδιά χωρισμένων και παιδιά μη χωρισμένων γονέων (Χατζηχρήστου, 1993), καθώς και ανάμεσα σε παιδιά με και χωρίς δυσκολίες μάθησης (Χατζηχρήστου/Ηοrφ, 1993) στηρίζουν την υπόθεση ότι οι κοινωνιοψυχολογικές επιβαρύνσεις των παλιννοστούντων στο Δημοτικό Σχολείο δεν πρέπει να είναι δραματικές, αν και οποσδήποτε σοβαρές. Για τους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν υπάρχουν δεδομένα που να επιτρέπουν ανάλογες συγκρίσεις.

Στις δύο κοινωνιομετρικές ερωτήσεις για φίλους και μη φίλους οι παλιννοστούντες μαθητές δεν διαφέρουν από τους συμμαθητές τους χωρίς εμπειρίες μετανάστευσης. Αξίζει αντίθετα να προσέξει κανείς ιδιαιτερότητες που σχετίζονται με το φύλο και παρουσιάζουν τα παλιννοστούντα κορίτσια του Δημοτικού και τα αγόρια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να δέχονται πολλές αρνητικές επιλογές. Οι σχετικές δυσκολίες πρέπει να σχετίζονται με το γεγονός ότι οι μαθητές δεν τα καταφέρνουν με τις οδηγίες του εκπαιδευτικού και το γεγονός αυτό έχει επιβαρυντικές επιπτώσεις ακόμα και στις μεταξύ τους σχέσεις. Αντίθετα όσοι παλιννόστησαν νωρίς παρουσιάζονται ως άτομα που δεν τα προσέχει κανείς και ως ιδιαίτερα επιφυλακτικά. Πέρα ή και πάνω από τα χαρακτηριστικά που αναφέρονται για όλα τα παλιννοστούντα παιδιά, και τα οποία χαρακτηρίζουν κυρίως εκείνα που παλιννόστησαν αργά, τα παιδιά αυτά θεωρούνται επίσης ως απείθαρχα, οργίλα, εριστικά, επιθετικά κ.λπ.

Ήδη στα πλαίσια του Δημοτικού οι διαφορές που διαπιστώσαμε ανάμεσα σε παιδιά που παλιννόστησαν νωρίς και αργά δείχνουν τη μεγάλη σημασία που έχει η ηλικία της παλιννόστησης για την έκταση των προβλημάτων που πρέπει να υπερνικήσουν τα παιδιά. Στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τα ευρήματα είναι πιο σαφή.

2.2. Η κατάσταση σε ό,τι αφορά την πρόσθετη διδασκαλία για παλιννοστούντες στην Ελλάδα

Και για τον τομέα αυτόν υπάρχουν καλές ελληνόγλωσσες δημοσιεύσεις, που μου επιτρέπουν να είμαι σίγουρος. Αναφέρω εδώ εργασίες των Μάρκου, Γκίτοβου, Δαμανάκη αλλά επίσης των Κοιλιάρη, Δράκου, Βούκα, Δήμα κ.ά. Επίσης υπάρχει μια δική μου δημοσίευση σχετικά.

Μερικές φράσεις μόνο στο σημείο αυτό:

– Προσφορές/βοήθειες για παλιννοστούντες υπάρχουν εδώ και πολλά χρόνια υπό μορφή τάξεων υποδοχής, σχολείων παλιννοστούντων και τέλος φροντιστηριακών τμημάτων.

– Τα φροντιστηριακά τμήματα αποτελούν μια αποτελεσματική αποκεντρωμένη μορφή οργάνωσης, η οποία έχει και το πλεονέκτημα ότι δεν δημιουργεί διακρίσεις. Το ελληνικό σχολείο διαθέτει έτσι ένα δοκιμασμένο εργαλείο για να αναπληρώσει τα κενά των παλιννοστούντων. Το πρόβλημα είναι μόνο ότι δεν υπάρχει επαρκής προσφορά σε όλη τη χώρα, έτσι ώστε στην πραγματικότητα να καλύπτεται μόνο ένα πολύ μικρό μέρος των παιδιών.

Εδώ απαιτούνται συνολώς αποφάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής.

3. Συμπεράσματα

Η σημασία όλων αυτών των ευρημάτων είναι πρόδηλη, γιατί πρόκειται εδώ για τη μεγαλύτερη μειονότητα στην Ελλάδα: οι παλιννοστούντες από τη Γερμανία αποτελούν το 10% περίπου του ελληνικού πληθυσμού.

Σε ό,τι αφορά τη σχολική επίδοση, διαπιστώνεται στα παιδιά των μεταναστών κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης και μετά την παλιννόστηση η ίδια εικόνα: μόνο μετά από πολλά χρόνια καταφέρνουν τα παιδιά αυτά να πετύχουν μέτριες (μέσου όρου) επιδόσεις. Από τους παλιννοστούντες παιδιά που επιστρέφουν μετά το έβδομο ή όγδοο έτος ηλικίας έχουν τόσες ελλείψεις, ώστε η πιθανότητα να ολοκληρώσουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή να κάμουν σπουδές είναι πολύ μικρή. Έτσι χάνει η ελληνική κοινωνία, κυρίως σε επαγγελματικές δραστηριότητες που απαιτούν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μια μεγάλη ομάδα δυνάμει εξαιρετικά παραγωγικών ατόμων. Τα παιδιά αυτά δεν έχουν μόνο κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης περισσότερα προβλήματα να αντιμετωπίσουν στα γερμανικά σχολεία από τους ημεδαπούς, αλλά επίσης και μετά την παλιννόστηση, είναι δηλαδή τα παιδιά που υφίστανται τις πραγματικές συνέπειες της μετανάστευσης τόσο κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης όσο και μετά την επιστροφή τους στην πατρίδα.

Οι μειωμένες επιδόσεις στα τρία μαθήματα (Γλώσσα, Ιστορία, Μαθηματικά) στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ιδιαίτερα στην Ιστορία και τη Γλώσσα, φαίνονται σε μια πρώτη ματιά συνήθεις ή αναμενόμενες. Πρέπει ωστόσο να δει κανείς το εύρημα αυτό στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής κατάστασης των Ελληνοπαίδων της Γερμανίας, που χαρακτηρίζεται από την μεγάλη προσπάθεια της ελληνικής μειονότητας εκεί, με τη βοήθεια της μητρικής διδασκαλίας, των εθνικών τάξεων και σχολείων, να μην μείνουν τέτοια κενά. Και πραγματικά όλα τα παιδιά που εξετάσαμε είχαν επισκεφθεί, παράλληλα με το γερμανικό και το ελληνικό Δημοτικό Σχολείο και είχαν διδαχθεί σύμφωνα με το ελληνικό Αναλυτικό Πρόγραμμα. Οι υψηλές προσδοκίες γονέων, εκπαιδευτικών και εκπροσώπων της εκπαιδευτικής πολιτικής, που συνδέονται με τη διδασκαλία αυτή, δεν εκπληρώνονται προφανώς, δηλαδή ούτε στη μητρική γλώσσα ούτε σε άλλα βασικά μαθήματα επιτυγχάνονται οι προσδοκώμενοι στόχοι. Απλώς στην καθημερινή χρήση της γλώσσας δεν μας κάνουν εντύπωση οι παλιννοστούντες. Με αυτό εναρμονίζονται και τα ευρήματα της Κοιλιάρη, η οποία δεν διαπίστωσε διαφορές (εκτός από την ορθογραφία) ανάμεσα στους παλιννοστούντες με διαφορετική ή χωρίς καθόλου προπαιδεία στη γλώσσα στη Γερμανία.

Ο κύριος λόγος για το ότι η κοινωνικοψυχολογική κατάσταση των παλιννοστούντων χαρακτηρίζεται όχι ως καταστροφική αλλά ως μέτρια βεβαρημένη είναι πιθανώς η δύναμη ενσωμάτωσης και συνοχής που διαθέτει η ελληνική ομογένεια κατά τη διάρκεια της και μετά τη μετανάστευση.

Συνοψίζω:

1) Οι μετανάστες στη Γερμανία αποτελούν έναν σαφώς θετικά επιλεγμένο (ως προς τις σχολικές επιδόσεις) πληθυσμό.

2) Παρά ταύτα παρουσιάζουν τα περισσότερα παιδιά μεγάλες ελλείψεις στις σχολικές επιδόσεις τόσο κατά την διάρκεια της μετανάστευσης όσο και μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Σχεδόν κανένα παιδί δεν πετυχαίνει τις επιδόσεις που θα είχε υπό ομαλές συνθήκες.

3) Η μητρική διδασκαλία στη Γερμανία δεν είναι σε θέση να προσφέρει στα παιδιά αυτά μια πλήρη σχολική εκπαίδευση και μετά την επιστροφή οι ελλείψεις είναι σημαντικές. Από την άλλη μεριά καλύπτει η ενισχυτική διδασκαλία για τους παλιννοστούντες στην Ελλάδα μόνο ένα μικρό αριθμό από τα παιδιά που έχουν ανάγκη.

4) Η πλήρης έκταση της αδικίας που διαπράττεται, καθώς και τα πολλά προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά αυτά είναι διαστάσεις που γίνονται σαφείς, αν ιδεί κανείς τη διαδικασία μετανάστευσης στο σύνολό της και εξετάσει όλα τα εκπαιδευτικά δεδομένα των μεταναστών.

5) Το χρονικό σημείο μετανάστευσης ή παλιννόσθησης έχει για τη σχολική

επίδοση των παιδιών κεφαλαιώδη σημασία. Η σχολική σταδιοδρομία υπό δυσμενείς όρους (όπως μετανάστευση ή παλιννόστηση) μπορεί να είναι επιτυχής μόνο, αν επιμείνει κανείς στα χαρακτηριστικά της συνέχειας και της σταθερότητας. Σύμφωνα με ό,τι γνωρίζουμε σήμερα, δεν θα πρέπει να επιβάλει κανείς σε παιδιά ηλικίας 8-18 ετών ούτε μετανάστευση ούτε παλιννόστηση αν θέλει να έχει μια ομαλή σχολική σταδιοδρομία. Η συνεχής μετακίνηση μεταξύ χωρών είναι συνήθως ερεθιστική για τους γονείς, σημαίνει όμως κατά κανόνα σχολική αποτυχία για τα παιδιά.

6) Καλύτερη εξοικείωση με τη γλώσσα στο σχολείο θα ήταν μια σημαντική βοήθεια: από τη μια μεριά θα εσήμαινε αυτό απελευθέρωση του κανονικού σχολείου από γλωσσικές επιβαρύνσεις και από την άλλη θα έπρεπε να συνυπολογίζονται στα αποδεικτικά σπουδών οι ξένες γλώσσες, που φέρνουν μαζί τους τα παιδιά κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boukas, A.: In Parents' Native Country. A report about em/immigrant children who «return», live and attend school in Greece. *Report on Education and Psychology*. No. 2, 1987.
- Damanakis, M.: Exploration of the mother tongue teaching classes for the Greek children in the FRG. In: *Epistimoniki Epetirida tou Pedagogikou Tmimatos D.E.*, Ioannina 1988
- Damanakis, M.: *Migration and education*, Athens: Gutenberg 1987
- Dimas, K.: *Remigration - Ein unbewältigtes soziales und pädagogisches Problem. Eine empirische Studie in Epirus und Mazedonien*. Diss. Tübingen 1987
- Drakos, G.: *Die Remigration griechischer Gastarbeiterkinder in das Schulsystem Griechenlands. Begründung und Entwurf eines Konzepts problembewubter pädagogischer Hilfestellung*. Dis., Köln 1989.
- Gotovos, Th.: Evolution of Greek language in second generation emigrants. Existing types of oral and written language as prerequisites for mother tongue teaching. In: *Epistimoniki Epetirida tou Pedagogikou Tmimatos D.E.*, Ioannina 1988
- Griechische Botschaft, *Erziehungsabteilung: Studentafeln zur Unterrichtsorganisation einer griechischen Ersatzschule. Sachliche und zeitliche Gliederung und Lernbereiche*. Bonn 1980.
- Hatzichristou, C.: Childrens' adjustment after parental separation: A teacher, peer and self-report in Greek sample. In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 6 (1993).
- Hatzichristou, Ch. & D. Hopf.: Αυτοαντίληψη μαθητών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παιδαγωγική Επιθεώρηση 17/1992, σελ. 253-277.
- Hatzichristou, Ch. & D. Hopf.: Εκτίμηση της συμπεριφοράς μαθητών πρωτοβάθμιας

- και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από τους συνομηλίκους τους. Παιδαγωγική Επιθεώρηση 16/1992, σελ. 141-164.
- Hatzichristou, C./Hopf, D.: School performance and adjustment of the greek remigrant students in the schools of their home country. In: *Applied Psycholinguistics* 13 (1993c), H. 3, 279-294.
- Hatzichristou, C./Hopf, D.: Students with learning disabilities: Academic and psychological aspects of adaptation. In: *School Psychology International* 14 (1983), H. 1, S. 43-56.
- Hopf, D.: *Unterricht in Klassen mit ausländischen Schülern. Ein Konzept zur Individualisierung und Differenzierung in multiethnisch zusammengesetzten Klassen.* Weinheim 1984.
- Hopf, D.: *Herkunft und Schulbesuch ausländischer Kinder, Eine Untersuchung am Beispiel griechischer Schüler.* (Studien und Berichte Band 44, Max - Planck - Institut für Bildungsforschung), Berlin 1987.
- Hopf, D.: Scholia zur griechischen Remigration. In: *Neue Sammlung* 28 (1988), H. 1, S 3-15.
- Hopf, D.: *Schulische Wiedereingliederung von Remigrantenkindern in Griechenland. Integrationshilfen durch Förderkurse.* Münster/New York, 1992.
- Hopf, D.: Die Schule und die Kinder ausländischer Arbeitskräfte. In: Arbeitsgruppe Bildungsbericht am Max-Planck-Institut für Bildungsforschung (Hrsg.): *Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland.* (Neuasusgabe) Reinbek 1994.
- Hopf, D./Hatzichristou, C.: Die Rückkehr in die Heimat: Zur schulischen und sozialpsychologischen Situation der griechischen Schüler nach der Remigration. In: *Zeitschrift für Pädagogik* 1, 1994 (im Druck).
- Kanavakis, M.: *Griechische Schulinitiativen in der Bundesrepublik Deutschland.* Frankfurt, Bern, New York, Paris 1989.
- Kiliari, A.: *Die sprachlichen Fähigkeiten der Gastarbeiterkinder im Deutschen und im Griechischen. Eine empirische soziolinguistische Untersuchung.* Dissertation, Universität Thessaloniki, März 1986 (in Griechisch).
- Kourtalidis, Th.: Schulische Eingliederung von Rückkehrerkindern: Probleme und Perspektiven, In: Gotowos, A. und Markou, G., (Hrsg.): *Ministerium für Erziehung - UNESCO.* Athen 1984, S. 30 (in Griechisch).
- Landesinstitut f. Schule u. Weiterbildung (Hrsg.): *Unterricht für ausländische Schüler, Heft 26: Handreichung für den muttersprachlichen Unterricht mit griechischen Schülern. Ziele - Inhalte - Methodische Hinweise.* Bearbeiter: Grigoris Chalastanis u. Eleftherios Tellidis. Soest 1987.
- Ministry of Education, *Education of Greek children abroad.* Athens. 1988.
- Tsiplitaris, A.: *Gastarbeiterkinder in der Bundesrepublik Deutschland am Beispiel griechischer Kinder.* Dissertation, Tübingen 1982.
- Unger, K.: *Arbeitskräfterrückwanderung nach Griechenland. Struktur, Bedingungsfaktoren und Auswirkungen eines Migrationsprozesses.* Bielefeld 1982.
- Zografou, A.: *Die Lesebücher der Vorbereitungsklassen und der muttersprachlichen Kurse für griechische Kinder in Deutschland.* Offenbach 1979.